

„ACEASTĂ POARTĂ A CREȘTINĂȚII“

Acad. Răzvan THEODORESCU

Cuvintele din titlu, tălmăcind un faimos pasaj dintr-o versiune italienească a scrisorii trimise din Suceava de către Ștefan al III-lea „cel Mare“ puterilor creștine, la două săptămâni după răsunătoarea victorie de la Podul Înalt, indicau nu doar o gândire europeană, ci și deschiderea occidentală a principelui român. O dată mai mult, el se așeza într-o tradiție a abia dispăruților bazei din dinastia Paleologilor, imitați și de țarii bulgari, de „kralii“ sârbi, de marii cneji moscoviți.

„*Questa porta della christianità*“ desemna o țară așezată la confluența ariilor de civilizație majore ale continentului, cea a ortodoxiei bizantino-balcanice și cea catolică, gotică și apoi renescentistă, ca și un neam de „romanici ai Răsăritului“, punte între Est și Vest, ca singură latinitate ortodoxă și singură ortodoxie latină a lumii vechi și noi.

Timp de două veacuri, spre a se salva de amenințarea Asiei și în pofida dureroasei rupturi provocate de acea „*devastatio constantinopolitana*“ a celei de a patra cruciade, urmașii lui Mihail al VIII-lea Paleologul au căutat „unirea“ cu Biserica de la Roma și Avignon, prin călătorii la curțile Apusului, la conciliile catolice începute la Lyon și încheiate la Florența, cu sprijinul cărturăresc al unor figuri de prim plan ai spiritualității bizantine, precum Demetrios Cydones și Maxim Planudes, Isidor de Kiev și Bessarion de Niceea, ultimii doi mitropoliți orientali deveniți cardinali occidentali.

Într-un alt chip, păstrând neatinsă credința răsăriteană a dinastiei sale, nu mai puțin având imensul avantaj al unei prime izbânzi asupra turcilor,

voievodul moldav se adresa Serenissimei Republici și curților suverane ale Apusului indicând pericolul iminent ce păștea creștinătatea. O făcea ca un monarh european neatârnat, de la marginile vastei „*universitas christiana*“, demn de epitetele pe care i le acorda papa Sixt al IV-lea, atunci când îl numea „*verus christianae fidei athleta*“.

Într-adevăr, trecuseră abia douăzeci și doi de ani de la momentul prăbușirii Bizanțului – „a doua moarte a lui Homer și a lui Platon“, o socotise patetic umanistul Aenea Silvio Piccolomini, devenit pontiful Pius al II-lea –, când, la 10 ianuarie 1475, domnul Moldovei oprea înaintarea sultanului Mahomed al II-lea – „i-am înfrânt și i-am trecut sub ascuțișul săbiei, pentru care lucru Domnul să fie lăudat“ –, amintind, prin abia menționata scrisoare, un adevăr esențial al istoriei noastre de atunci și de mai târziu: acela că principatul peste care cârmuia de mai puțin de trei decenii însemna o apărătoare a întregului continent, în vremea în care, între 1459 și 1484, deveniseră posesiuni musulmane Serbia, Moreea, Trapezuntul, Caffa, insulele Lesbos și Eubee, în fine, cele două orașe portuare, esențiale pentru drumurile către Europa centrală, Chilia și Cetatea Albă.

Mai era, acest spațiu, cel unde moștenirea bizantină era menită să devină un reper, un model alic, pentru arta religioasă și pentru muzica liturgică, pentru literatura istorică și juridică. Deși nu avea hotar comun cu Imperiul, încă de la începutul veacului al XV-lea, Moldova avusese șansa să cunoască strălucirea principalului oraș al Europei, metropola creștină de pe

Bosfor, prin legăturile cu Marea Biserică a patriarhilor și cu o curte imperială fastuoasă, de unde monarhii de la Suceava primeau titluri și podoabe de preț. Bizanțul paleolog, impregnat de tradiția elenistică și de spiritualitatea rafinată a unor Metochites și Plethon, compensa evidentul declin politic din acel ultim secol al istoriei sale prin fervoarea unei superbe expansiuni a civilizației grecești medievale ce atinsese deja, cu aripa-i, Italia quattrocentistă, Lituania sau Georgia, înrâurind teologi și pictori, copiiști și inmografi, arhitecți și călugări, în cele patru colțuri ale lumii creștine.

Spre miazănoapte se găsea o Rusie ce se pregătea să preia moștenirea orașului lui Constantin cel Mare în ceea ce trebuia să fie „a treia Romă” și tot acolo se afla puternicul regat catolic al Poloniei unde, către 1400, fresce bizantine decorau lăcașuri din părțile Sandomirului.

Drumul septentrional menit a lega ultimul Bizanț de noile state ale Europei orientale traversa Moldova, aducând ceramici de lux, broderii sau manuscrise, acestea din urmă putând deveni izvod al superbului tetraevangheliar din 1429 datorat lui Gavril Uric – azi, în oxoniana Bodleian Library –, cu portretele de evangheliști pictate cu noblețe, după canoane constantinopolitane elenizate. Două decenii mai târziu, tradiția acestor miniaturi în plină pagină va fi regăsită în desenul capetelor zugrăvite cu grație, iarăși elenistică, din biserica înălțată către 1452 la Lujeni – acum în Ucraina – de către boierul Teodor Vitolt; frumusețea lor clasică indică ce însemna norma bizantină în chiar anii căderii orașului imperial, acestei mărturii adăugându-i-se ușile de lemn provenite dintr-un paraclis de la Snagov, realizate cu o știință consumată a armoniei plastice, în chiar anul 1453.

După alte două decenii, în tetraevangheliarul de la Humor din 1473 – cel preumblat mai târziu din

Ciceu până la Stambul –, portretul principelui donator, înveșmântat în costumul italo-bizantin al seniorilor timpului, din brocart cu flori și palmete de aur ne revelă un Ștefan cel Mare „țar”, moștenitor al unei majestăți ce a supraviețuit imperiului milenar al creștinătății orientale.

Dar Moldova se găsea, de asemenea, la hotarele lumii europene a goticului ce se întindea până în Transilvania bisericilor-hală ridicată în orașele săsești, până în spațiile galițiene și în cele baltice de unde veneau, în epoca lui Petru I Mușat, planuri de cetăți și lăcașuri, paramente și boltiri ogivale, o anume aplecare către severitatea frustă a pietrei ce era însuflețită, ici și colo, de strălucirea unui decor ceramoplasthic provenit din universul artistic nordic, cu motive aparținând unui bestiariu de origini romanice.

Ca și Bizanțul, această lume occidentală a fost decisivă în conturarea civilizației moldave ștefanienne. Bazilica voievodală de aspect gotic de la Rădăuți sau urmele capelei boierești – datată tot la finele veacului al XIV-lea – de la Giulești-Boroaia, de aspect gotic, cu analogii central-europene prefațază o anume expresie gotică a domniei lui Ștefan vădită la sfârșitul secolului al XV-lea și în primii ani ai celui următor, în arhitectura și sculptura decorativă sau în argintăria liturgică, la fațadele, sofisticate cromatic, ale bisericii Sf. Ioan Botezătorul din Piatra sau la cele ale bisericii mănăstirii Neamț, în cutare cădelniță de argint aurit din tezaurul de la Putna; fără doar și poate, cel mai sugestiv exemplu în acest sens este cel al ctitoriei de la Bălinești, dinaintea de 1499, a marelui logofăt Ioan Tăutu, unde turnul-clopotniță, boltile cu ogive, absidele poligonale, balustradele, profilurile acuzate ale ancadramentelor și portalurilor mărturisesc sugestii venite din atelierele pietrarilor și zidarilor din Transilvania unui gotic târziu

provincial, mai ales din acea Bistrița ardeleană cu care Ștefan cel Mare și urmașii săi au avut legături constante.

Din alt orizont înrudit, cel polonez, par în schimb a fi pornit sugestiile gotice ale unor lespezi funerare de la Bacău și de la Bistrița moldoveană, dar mai ales cele pentru câteva remarcabile arcosolia adăpostind pietre de mormânt, precum la Arbore, pentru ctitorul de aici – inscripția din 1503 găsește despre „chivot“, numind astfel lăcașul de veci al lui Luca Arbore „părcălabul Sucevei, fiul lui Arbure cel bătrân, părcălabul Neamțului“ – sau la Putna, în 1504, pentru locul sub care se află superbul sarcofag de marmură albă, cu certă înfățișare bizantină-orientală, al lui Ștefan cel Mare.

De altminteri, același Occident gotic i se datorează, în cel mai expresiv domeniu de civilizație al timpului, care este arhitectura ștefaniană, subtila combinație cromatică de pe fațadele bisericilor, unind piatra cenușie, cărămida roșiatică și ceramica decorativă smălțuită în verde și galben, în albastru și brun, cu reprezentări heraldice variate – grifoni, sirene și lei –, totul ritmat de sinuozițările liniilor flamboaiante, dar și de viguroase contraforturi.

Interferența morfologiilor gotice și bizantine, colorate și de unele sugestii ale unui Orient islamic tot mai insinuat în Europa timpului, va crea, în artele decorative, opere unice în Moldova veacului al XV-lea: ele puteau fi plăcile de argint ale raclei Sf. Ioan cel Nou, așezate cândva în biserica suceveană a Mirăuților – executate, probabil, la Cetatea Albă către 1400, într-un mediu bizantino-genezovez unde puteau fi întâlniți „frânci“ și musulmani ce-l martirizaseră pe trapezuntinul care avea să devină patronul spiritual al Moldovei – sau putea fi acoperământul de mormânt, țesut cu fir de aur, argint și mătase, după decembrie 1477 – unde sugestiile de gisant occidental se

începează arcului islamic în acoladă –, pentru odihna și veșnica pomenire a uneia dintre soțiile voievodului, prințesa cu sânge de bazilei greci Comneni și Paleologi, care a fost Maria de Mangop, cea venită din Crimeea și îngropată la Putna.

Permeabilitatea Moldovei, la tot ce avea să însemne înnoire pe tărâmul civilizației, descindea din sinteza a două momente distincte, ce aparțin începuturilor și desăvârșirilor statale dintre Carpați și Nistru: cel consumat între momentul genezelor moldovenești din vremea lui Bogdan I și a urmașilor săi, până către mijlocul veacului al XV-lea, marcat de coexistența formelor apusene provinciale cu acelea purtând încă aura Bizanțului și cel, de târzie medievalitate, al epocii lui Ștefan cel Mare, încheiată la începutul secolului al XVI-lea, marcată de „românizarea“ treptată a unor rafinate morfologii meridionale și de îmbinarea culturală a „internaționalismului greco-slav“, de tradiție isihastă, al Europei răsăritene cu prelungirile geografice ale unui alt internaționalism din evul mediu târziu, cel gotic.

Această lume românească multiculturală a concentrat, în ideologia sa și în imaginarul său, neli-niștile unei epoci, țelurile cruciate ce însuflețeau pe cărmuitorii locului, ce preluau misiunea de susținere și de protejare a ortodoxiei.

Într-o Moldovă ce-și afirma – în ciuda aderențelor sale occidentale vechi – apartenența la spiritualitatea Orientului ortodox, vestejind hotărârile unioniste ale conciliului de la Florența din 1439, văzute ca o „trădare“ ce va fi condus neîntârziat la pedeapsa divină care a lovit Bizanțul în mai 1453, domnul român, înscăunat în aprilie 1457, a patronat o civilizație ce s-a distins prin valori creștine de anvergură europeană.

Proclamându-și descendența din întemeietorii Moldovei, a căror memorie a păstrat-o și a cultivat-o în

biserica-necropolă de la Rădăuți – unde a pus, în 1479 – 1480, prin truda unui cioplitor străin venit probabil din Europa centrală, „mistr (=magister) Ian“, lespezile funerare ale strămoșilor săi, „bătrânul Bogdan voievod“, Lațcu și Roman I sau „bătrânul Ștefan voievod, care a bătut pe unguri la Hindău“ –, domnul s-a aplecat dintru început, asupra nucleului politic primordial al statului său, care era așa-numita Moldovă de Sus, unde, din veacul al XIV-lea încă și apoi în secolul următor s-au aflat reședințele domnești de la Baia, Siret, Suceava și unde s-a găsit centrul privilegiat al unor acțiuni susținătoare, deopotrivă, de ortodoxie și de cruciadă. Sub semnul acesteia din urmă s-a așezat, în 1487, ridicarea micii și armonioasei biserici a Sfintei Cruci de la fosta mânăstire din Pătrăuți, paradigmă posibilă, între altele, pentru o veche estetică românească. Picturile lăcașului – cu un hram atât de rar întâlnit –, așternute puțin după încheierea construcției, scaldă într-o lumină ocru-aurie chipuri datorate unui portretist notabil, artist al somptuoșităților rafinate.

Tabloul votiv din naos, cu ctitorul zugrăvit după model, așezat în fața lui Hristos are ceva din atmosfera de curte a Bizanțului, după cum finețea desenului, până la redarea unor amănunte ale fizionomiei de noblețe clasică, ca și unele detalii ale iconografiei, pot sugera, împreună, prezența aici a unui pictor sosit din spațiul grecesc, abia pierdut de Paleologi, sau a unui meșter al locului care deprinsese, ca altădată cel de la Lujeni, canonul estetic bizantin, preferând însă pitorescului elenizant calmul monumental congruent esteticii moldave. Făptura sacră care, potrivit cumei iconografice occidentale, știute și în Moldova, intercede pe lângă divinitate pentru un nou întemeiat lăcaș și pentru ctitorii săi este, la Pătrăuți – fapt absolut singular – Sf. Constantin, nimeni altul decât primul

împărat al creștinismului roman. Și parcă, pentru a confirma un înțeles, pe care André Grabar l-a sesizat cel dintâi cu mai bine de șapte decenii în urmă, zidul apusean al pronaosului înfățișează o scenă vastă, foarte recent și remarcabil restaurată – negăsită în erminia bizantină și pictată aici, pentru întâia oară în Moldova, dar reluată curând la Bălinești și la Arbore –, numită „Cavalcada Sfintei Cruci“ sau „a lui Constantin cel Mare“.

Era ilustrat, astfel, un episod narat de Eusebiu din Cezarea despre acel moment când, plecând la lupta împotriva uzurpatorului Maxentius – a cărui înfrângere la Pons Milvius a fost preluatul promulgării edictului milanez din 313 ce proclama creștinismul drept „religio licita“ –, fiul lui Constantius Chlorus a zărit pe cer vestitul „signum“, crucea care l-a purtat spre izbândă. O trupă de călăreți înarmați – de fapt, personaje sacre conduse de arhanghelul Mihail, urmat de întâiul împărat creștin purtând dalmatică și coroană, taxiarhii Gheorghe și Dimitrie, cei doi Teodori, Procopie și Mercurie, cu toții mucenici ce au pătimit sub Dioclețian, sfinți militari, dar și patroni de biserici înălțate în vremea războinică a lui Ștefan cel Mare – avansează victorioasă, sub semnul crucii, într-o mică biserică închinată chiar simbolului creștin prin excelență. Era o epocă în care efemera pace încheiată cu turcii în chiar acei ani (1486 - 1489) – pe când Semiluna se înstăpânea chiar pe coasta italiană, la Otranto (1480) – nu trebuia să facă uitată acțiunea întreprinsă până atunci, de către singurul învingător important al lui Mahomed al II-lea, într-o Europă creștină care glorifica ea însăși cruciada, prin fapte cavaleresti, prin proclamații, prin pioase opere de artă (nu departe, în timp, de Pătrăuți, se situează ansamblul de fresce din capela toscană a Sf. Francisc de la Arezzo, executate înainte de 1466, la comanda unui Luigi Bacci, de mult

celebrul Piero della Francesca și dedicate tocmai „inventării“ Sfintei Cruci).

Foarte curând, artiști ai locului vor da la iveală, la Voroneț, o pictură concentrată și gravă, cu figuri ferm conturate, înfățișate în toată solemnitatea și majestatea lor aulică – când este vorba de familia principelui Ștefan și de el însuși –, ocolind decorativul ușor manierist și melancolic al artei ultimului Bizanț sau vor marca, precum la Bălinești, cu zugrăvirea chipului de ctitor nobiliar și a scenelor liturgice, un punct culminant al fineții desenului și al desfășurării frizelor din frescele ștefaniene.

Era prefațat, astfel, momentul succesivelor domnii ale descendenților lui vodă Ștefan. Căci, consacrand o sesizabilă mutație estetică, secolul al XVI-lea avea să aducă în sobrietatea monumentală a artei celei de a doua jumătăți a veacului precedent, o tușă eclatantă de somptuoasă decorativă – ce va fi regăsită și în monumentalele broderii liturgice sau în manuscrisele miniate ale ierarhilor și voievozilor –, așa cum se vor adăuga tradiționalului canon arhitectonic și iconografic arborescențele unui spirit nou – cu jocul de umbre și lumini al pridvoarelor deschise, cu izbucnirea feerică a picturilor pe fațade –, un spirit tot mai mult detașat de lumea medievală în care își are rădăcinile.

Stăpânitor de prestigiu în spațiul geopolitic unde era un campion de cruciadă și unde se afla o „poartă a creștinătății“ – împărțind această misiune istorică, în formele feudalității, cu alte suveranități ale timpului, a Ungariei și a Poloniei, menționate în texte ca „antemurale“ sau „*propugnaculum christianitatis*“ –, voievodul Ștefan s-a înrudit cu dinastiile Răsăritului postbizantin: din Mangopul Crimeii, cel cucerit de turci la 1475, își aducea pe a doua sa doamnă, a cărei lespede funerară putneană avea să fie acoperită cu deja

amintita și celebra broderie, din spațiul rusc și venea prima soție, Evdochia de Kiev, dar și un ginere, Ivan Ivanovici „cel Tânăr“, moștenitorul fără noroc al cnezatului Moscovei, în timp ce în învecinata Țară Românească – deja știută în epocă drept „*l'altra Valachia*“ – își găsea a treia și ultima principesă, Maria Voichița, fiica lui Radu cel Frumos, amintirea acestei legături a lui Ștefan cel Mare cu familia lui Vlad Țepeș fiind păstrată într-un portret pictat văzut de un călător în curțile domnești bucureștene. Nu mai puțin, domn al pământului, coborât la a șasea generație din întemeietorul Moldovei, Ștefan s-a înrudit și cu marea boierime a țării, surorile sale însoțindu-se, de pildă, cu un Isaia vornicul, cel mai apoi „hainit“ și cu un Șendrea, portarul Sucevei și ctitorul Dolheștilor.

Semn al unei stabilități politice remarcabile, domnia lui Ștefan cel Mare a fost una neobișnuit de lungă și neîntrecută vreodată în istoria cea veche a românilor. Dar ea a fost puțin obișnuită, ca durată, chiar și la scara întregului continent în acea epocă; a fost nedepășită, de cârmuirile contemporane ale suveranilor Europei orientale și est-centrale, singurii care s-au apropiat de dimensiunile cronologice ale unei asemenea stăpâniri fiind Cazimir al IV-lea și Ivan Vasilievici – așijderea denumit „cel Mare“ –, în timp ce Occidentul înregistra doar două domnii cu câțiva ani mai lungi, cea a ultimului împărat romano-german încoronat la Roma, Frederic al III-lea de Habsburg, și cea a ducelui burgund Filip al III-lea cel Bun.

A fost, amintita stabilitate a vremii ștefaniene și rodul unei prudente, inteligente politici de echilibru, de balans, din 1462 începând – era epoca ce avea să descopere treptat, în politica internațională, „echilibrul european“ izvorât din acela instituit prin pacea de la Lodi (1454) –, între suzeranitatea marilor puteri

creștine învecinate, cea ungară și cea polonă – mergând până la omagiul vasalic de la Colomeea (1485), nu cu mulți ani înaintea creării așa numitului „imperiu iagellonic“ și unde prințul român nu uită a aminti că e domn prin grație divină („*quod cum Dei voluntate nos summus dominus terre Moldaviensis*“) – și imperiul cel nou al sultanilor stambulioți cărora li se dădea tribut, cândva între 1479 și 1481. Ceea ce nu excludea conflictele armate care duseseră anterior la victoria contra otomanilor din smârcurile Racovei în 1475 sau care aveau să conducă la izbânda contra regelui Ioan Olbracht la Codrîi Cosminului.

De altminteri, judecarea unei asemenea situații politice și juridice, implicând suzeranități pe care Răsăritul ortodox nu le cunoștea în raporturile statale, dar care erau curente în spațiul apusean, poate conduce la comparații istorice pline de interes. Tocmai de aceea, nu mă pot opri de a nu insera aici mica istorioară ce a constituit experiența mea privitoare la receptarea figurii lui Ștefan cel Mare, de către un distins învățat venit de pe alte meridiane de cultură.

Mi-a fost dat, în tinerețe, să-l întovărășesc, în Moldova, pe celebrul medievist francez Georges Duby, cercetătorul civilizației unei jumătăți de continent – aceea occidentală – și a unei jumătăți de mileniu scurse între Carol cel Mare și precursorii lui Lorenzo de Medici. Am putut înțelege, încă o dată, cum inteligența și sensibilitatea istoricului de talent pot intui fără greș, fără anevoioase pregătiri livrești, adevărul sau frumusețea sau tragismul zilei de ieri, dintr-un fapt, dintr-un text, dintr-o operă de artă (și, mai adaug, mi-am amintit atunci de cuvintele altui mare cărturar francez, Marc Bloch, dintr-o mărturisire a sa despre meseria noastră: adevărul istoric se aseamănă câpcăunului din poveste, acolo unde

adulmecă ființă omenească, acolo știe că se află prada sa). Duby cunoștea foarte puțin despre Ștefan cel Mare și despre epoca sa, iar întregul univers al tradiției bizantine era departe de a-i fi familiar. A vizitat ctitoriile domnești, a privit arhitecturile militare și ecleziastice, a contemplat broderiile din muzee, a zăbovit mult înaintea frescelor, într-o tăcere ce dovedea o pătrundere treptată a formelor unei civilizații străine lui. Am ajuns la Neamț. Biserica din 1497, cu ritmul sobru, sever aproape, al pietrei cenușii abia înviorate de policromia discurilor smălțate, totul ritmat discret de goticul unei sculpturi de mare simplitate, cu bizantinismele planului și cu inovațiile boltirilor, l-a făcut pe Duby să tresară. A înconjurat lăcașul de mai multe ori, iar, într-un târziu, mi-a rezumat concluzia sa personală: știa sau începea să știe ce a fost cândva acest prinț Ștefan care, în răsăritul Europei, însemnase „un fel de duce al Burgundiei“.

Pentru cine își amintește ce au reprezentat, de la Ioan fără Frică la Carol Temerarul, de la Marea Nordului la gurile Ronului, puternicii „duci ai Occidentului“, vasali și rivali ai regelui Franței într-un ducat de apanaj, dar nu o dată mult mai puternici decât cei din urmă, și ei patroni de cultură, campioni de cruciadă târzie, unind la fastul și la forța lor politică, gust, diplomatie și inteligență, tradițiile evului mediu și înnoirile renașcentiste, ajungând a conferi stăpânirii lor, pentru mult timp, coeziune și glorie, comparația lui Duby – care sugera, parcă, un posibil, dar inexistent titlu de „duce al Orientului“ – era ademenitoare și incitantă la reflexie și remarcabilă ca intuiție.

Într-un ev războinic, amintirea luptelor pentru apărarea creștinătății era cuviincios păstrată în pisanii de lăcașuri înălțate pe locul bătăliilor sau întru pomenirea lor. Sunt acele „biserici comemorative“ ale voievozului luptător, uneori purtătoare de

hramuri de sfinți militari, așa cum s-a întâmplat în 1487 cu, azi dispăruta, biserică de la Milișăuți, unde inscripția dedicatorie amintea că, șase ani înainte, într-o zi când tocmai se prăznuise Sfântul mucenic Procopie – care, la voința ctitorului, devenea protectorul acestui sanctuar –, Ștefan cel Mare „a făcut război la Râmnic cu Basarab voievod cel tânăr, poreclit Țăpăluș ... și a fost pieire foarte mare printre Basarabi“, dar, mai ales, așa cum a fost în 1496 cu biserica purtând hramul Sf. Mihail de la Războieni, monument-ofrandă pentru moldovenii învinși la 26 iulie 1476 lângă codrii Neamțului, acolo unde, avea să scrie mai târziu Grigore Ureche, „atâtea de-ai noștri au perit cât au înălbit de trupurile celor periți, poiana unde au fost războiul“. Știm cum, în fruntea ordiilor otomane, călca pământul Moldovei cuceritorul Bizanțului. Știm cum, singur în fața Turcocrăției, așteptând în van ajutorul unei Europe creștine ce se crezuse amenințată pentru o clipă, Ștefan cel Mare a adăstat și a întâlnit la Valea Albă pustiitoarea armată invadatoare, cum s-a retras în adâncul pădurilor, cum și-a adunat „păstorii din munți și argații“, cum a silit pe sultanul Mahomed al II-lea să se retragă la rândul-i, lăsând în urmă o Moldovă liberă. Despre pierderile mari de ostași ai Semilunii ne vorbește un martor ocular, italianul Angiolello, despre imensul pericol pe care îl traversase țara grăia voievodul, prin solul său, în cetatea Veneției – „m-au găsit singur pe mine, cu toți ostașii mei împrăștiați ca să-și apere casele lor“ –, despre evenimentele acestea au scris contemporanii și urmașii. Dar nimic nu poate evoca faptele de atunci, precum simbolul vizual pe care îl reprezenta lăcașul înălțat douăzeci de ani mai târziu, ca și tonul măsurat, de maiestuoasă și severă cadență, parcă de sorginte latină, de adâncă și pioasă reculegere, care este cel al pisaniei aflate deasupra intrării ctitoriei din părțile

Războienilor: „În zilele binecinstiului Io, Ștefan voievod, fiul lui Bogdan voievod ... s-a ridicat puternicul Mahmet, împăratul turcesc, cu toate puterile sale răsăritene; și încă și Basarab voievod, poreclit Laiotă a venit cu el, cu toată țara sa basarabească“. Dând ocol simplei biserici, asemănătoare celei de la Borzești sau din Târgul Pietrei, ceva din freamătul așteptării, din încheștarea bătăliei te cuprinde aievea: „Și au venit să prade și să ia țara Moldovei; și au ajuns până aici, la locul numit Pârâul Alb. Și noi Ștefan voievod, și cu fiul nostru, Alexandru, am ieșit înaintea lor aici și am făcut mare război cu ei ... și cu voia lui Dumnezeu au fost înfrânți creștinii de păgâni. Și au căzut acolo mulțime mare de ostași ai Moldovei. Atunci și tătarii au lovit țara Moldovei din partea aceea ...“. Cunoscut puține texte ale literaturii noastre, unde câteva propoziții să poată aduce asemenea imagini de luptă sângeroasă, de apărare îndârjită, de durere reținută.

Prelungind reverența față de înaintașii jertfiți și dublând-o cu un cert sentiment al continuității dinastice, îl vom vedea pe fiul lui Ștefan cel Mare sfârșind biserica tatălui său de la Reuseni, începută în 1503, cu hramul Tăierii Capului Sf. Ioan Botezătorul și punându-i pisanie în septembrie 1504, „pe acest loc unde a fost tăiat capul tatălui său Bogdan voievod. Și pe Ștefan voievod l-a ajuns moartea, veșnica lui pomenire; iar fiul lui, Bogdan voievod a înălțat cele începute de tatăl său“. Aceste câteva rânduri ale inscripției, făcând referire la trei generații de principii ai Moldovei, dintre care doi purtau simbolic numele fondatorului neamu-lui Bogdăneștilor, iar ultimul nu era altul decât cel mai important ctitor și voievod al românilor de la sfârșitul evului mediu, înseamnă mai mult decât ar putea explica pagini întregi așternute astăzi.

S-a scris mult și, adesea, encomiastic despre Ștefan cel Mare, creatorul unui stil și al unei epoci,

ctitorul de lăcașuri în țara sa, protectorul ortodocșilor din spațiul oriental – în primul rând al celor din mănăstirile athonite unde îi întâlnim efigia în piatră pe o zidire de la Vatopedi și unde îi ajungeau, ca la Zograf, steagul de luptă brodat și daniile de tot felul –, s-a scris despre socotirea sa, din viață încă, drept un adevărat „sfânt“ – mult înainte de canonizarea sa oficială, în 1992, ca „binecredinciosul voievod Ștefan cel Mare și Sfânt“ –, mormântul său devenind un loc de pelerinaj național. De altminteri, Grigore Ureche consemna cum „până astăzi îi zicu sveti Ștefan vodă, nu pentru suflet, că el încă au fost om cu păcate, ci pentru lucrurile lui cele vitejești, carele nimea din domn, nici mai nainte, nici după aceia l-au agiunsu“.

Înainte de toate însă, într-un veac atât de războinic, conducătorul de oști, strategul și stăpânitorul autoritar care a fost Ștefan al III-lea a atras luarea aminte, ba chiar admirația contemporanilor și a urmașilor: „fiind ca un leu, gata de apucat, ce nu-l poate împlânzi nimenea“, „la lucruri de războaie meșter“, „singur țiitoriu peste toată țara“, nota același Ureche în letopisețul său, după cum sintagmele preferate de regii și de istoricii poloni pentru caracterizarea principelui român erau „*Stephanus ille magnus*“ sau „bărbatul minunat“ demn de a conduce cruciada creștină.

Luptătorul pentru neatârnare și pentru credință – aceasta era adevărata identitate medievală a europeanului – a intrat curând în folclorul românilor, în

orizontul legendei, așa cum ne-a restituit-o Neculce, în „cuvintele“ felurite despre întemeierea Putnei prin tragerea cu arcul, despre înturnarea de la porțile Cetății Neamțului la celebra injoncțiune maternă, despre întâlnirea cu Daniil Sihastrul sau despre povestea aprodului Purice. De aici nu a fost decât un pas până la cultul modern ștefanian, întreținut prin serbări precum aceea de la 1871, la care a fost prezent însuși Eminescu, la eposul eroic românesc al trilogiei „Frații Jderi“.

Când Bogdan al III-lea cel Orb pune să se facă, pentru sarcofagul de la Putna al părintelui său, acoperământul brodat cu inscripția care amintea pe „cel ce a domnit în Țara Moldovei 47 ani și trei luni, care s-a și strămutat spre lăcașul de veci în anul 7012, luna iulie, ziua 2, în ziua de marți, în ceasul al patrulea din zi“ se încheia o epocă în care, pentru întâia oară, în chip coerent și eclatant, românii au jucat un rol salutar în istoria europeană, iar civilizația lor a căpătat, în Moldova istorică, de la Carpați până la Nistru, un contur acut și inconfundabil, în măsura în care „stilul Ștefan cel Mare“ a fost o realitate, trecând dincolo de aria artelor vizuale, definind spiritul unor texte și al unei politici ce deveneau tot atâtea repere.

Definind un ținut de elecție al spațiului latin din Răsărit, stilul ștefanian a fost cea mai remarcabilă sinteză românească de Orient și Occident în care, mai ales astăzi, dorim să ne recunoaștem.